

JOQARI BILIMLENDIRIW SISTEMASINDAĞI QOSPA TERMINLER

Qalbaeva Zulqumar

*Ўzbekstan Respublikasi Ilimler Akademiyasi
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar
ilimler ilim-izertlew instituti tayanish doktoranti*

Annotaciya: *Maqalamızda pedagogikalıq terminler, ásirese joqarı bilimlendiriw salasında qollanılatusın termin sózlerge toqtap ótilgen. Joqarı oqıw orınlarında jiyy qollanılatusın hám jańadan kirip kelip atırǵan termin sózlerge hám olardıń jasalıwına ayırıqsha dıqqat bólinde. Qospa termin sózlerdiń qurılısı haqqında aytıp ótilde.*

Gilt sózler: *termin, terminologiya, bilimlendiriw, pedagogika, til.*

Annotation: *Pedagogical terms, especially those used in the field of higher education, are highlighted in our article. Special attention was paid to the style of the term, which is used in places of high flow. It was said about the construction of the term complex.*

Key words: *term, terminology, education, pedagogy, language.*

Bizge málim qaraqalpaq tilindegi sózler ishki hám sırtqı usıllar menen rawajlanıp hám bayıp otıradı. Affiksaciya, sóz qosılıw, leksika-semantika hám leksika-sintaksislik usıllar sóz jasalıw tarawınıń túrleri bolatusın bolsa, solardıń eń ónimlisi affiksaciya hám sóz qosılıw usılları bolıp tabıladı. Bul maqalamızda áyne sóz qosılıw usılı menen jasalǵan sózler, yaǵnıy terminler haqqında sóz etemiz.

Bunnan aldın ápiwayı qara sózlerden pariq qılatuǵın termin sózlerge de dıqqat bóliw orınlı. Usı orında qazaq ilimpazı Ómirzaq Aytbayulınıń “Qazaq til biliminiń terminologiyalıq máseleleri” miynetinde termin haqqında ayılǵan mına sózler orınlı: Kim qalay qoldansa da, termin sózderdiń álewmet ómiriniń qatınas quralındıq qájetin qamtamasız etip otırǵanı dawsız. Yaǵnıy terminsiz qoldanı bolmaydı, terminsiz ǵılimiy oy-pikirdi órbitiwge bolmaydı.¹

Joqarı bilimlendiriw terminlerine názer awdarsaq, derlik kópshiligi shet tilinen kirgen jańa sózler (neologizmler) boladı degen túsinikte bolamız. Degen menen ishki usıl menen yaǵnıy sóz qosılıw usılı menen jasalıp otırǵan joqarı oqıw orınları terminleriniń bar ekenligine kózimiz túsedı. Bilemiz, sóz qosılıw usılı menen jańa mánili qospa sózler jasalıp otıradı.

Mısalı: sabaq kestesi, jıllıq is-reje, aqılıy hújim, ámeliy sabaq, ámeliy shınıǵıw, dástúriy sabaq, aralas tálim, tálim metodları, tálim-tárbiya, bazalı oqıw reje, balıq skeleti, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, monitoring jumısı, studentlik gúwalıq, sabaq strukturası, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, oqıw metodikalıq qollanba, oqıw qollanba, jazba jumıs hám t.b.

¹ Айтбайұлы Ө. Қазақ тил билиминиң терминологиялық мәселелери – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. 2013, 9-бет.

Bul keltirilgen mısallar joqarı bilimlendiriw sistemasında jiyi qollanılatuǵın terminler esaplanadı. Jasalıwı boyınsha birikpegen hám juplasqan qospa sózler bolıp, derlik kópshiligi atawısh sózlerden quralǵan.

Sonday-aq, shet tilinen ózlesken sózler de qaraqalpaq tili terminologiyasın bayıtıp otıradı. Bul ózlesken sózler ádette qaysı tilden ózlesse sol tildegi formasın ózgerpesten qollanıladı. Bunday sózler arasında pedagogikalıq terminler de ushırasadı. Al bul pedagogikalıq termin sózler joqarı oqıw orınlarında jiyi qollanılatuǵınlığı hesh birimizge sır emes. Usınday termin sózlerden biri – “antipedagogika” – bul termin “anti” hám “pedagogika” sózleriniń birikpesinen payda bolǵan. Bul termin jóninde qazaq ilimpazı U.Á.Asılov hám basqa da ilimpazlar jámáátinde dúzilgen miynetinde tómendegishe túsiniq beredi: “Batis Europa elderi men AQSH ta XX ǵasırdıń ekinshi jartısında pedagogikada payda bolǵan, tárbieden bas tartudı tulǵanı qalıplastırıwdıń maqsatqa layıq amalı dep biletin aǵım. 70-jıldarı AQSH ta payda bolıp, odan Batis Europa elderine taradı. Antipedagogikanıń ókilderi tárbieni jaqsartu maqsatında pedagogikalıq reforma jasaw múmkin emes dep sanaydı, deskulizaciya teoriyasın jaqtawshılardı qostap, anarxiyalıq individualistik ustamında boladı. Antipedagogikanı jumısı ónbegen ne jumısbastı bolıp júrgen muǵalimder de qoldaydı...”²

Demek, qazaq til biliminde de áyne qaraqalpaq tili sıyaqlı ózge tillerden ózlesken terminler pedagogikada jiyi qollanıladı eken. Bul terminler sol tilde qalay qollanılsa, biziń tilimizde de dál solay ózgerissiz qollanıladı. Bir ǵana “antipedagogika” termini de anti-qarama-qarsı, pedagogika – jeteklewshi, jol kórsetiwshi pán, taraw degen eki uǵımnıń qosılıwınan jasalǵan. Bul termin rus, inglis hám ózbek tillerinde de dál usılay qollanıladı. Kelip shıǵıwı boyınsha bul termin grek tilinen kirip kelip, “nopedagogika” degen sózden ózlesken. Nátiyjede bul termin búgingi kúnde pedagogika tarawında, ásirese joqarı bilimlendiriwde jiyi qollanılatuǵın terminge aylandı.

Qazaq tilinde de dál qaraqalpaq tili sıyaqlı terminologiya birdey rawajlanıp otırǵan. Bunı onda qollanılǵan termin sózlerden, ásirese pedagogikalıq terminlerden biliwge boladı. Bunı qazaq tili terminleri sózligi menen tanısp otırıp dálillewge boladı.

Búgingi zamanagóy pedagogikada jańa terminler de qalıplesip otırdı. Mısalı: *aralıqtan oqıtıw, kredit-modul sisteması, zoom konferenciya, tálim kredit, akademiyalıq dem alıs, qayta tapsırıw, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, hemis, moodle, juwmaqlawshı baqlaw jumısı, aralıq baqlaw jumısı, shegaralıq baqlaw*

² Асыллов.У.Ә. Қазақ тили терминдериниң салалық ғылыми тусиндирме сөзликлери. Алматы. «Мектеп» 2022, 23-бет.

jumısı, prezentaciya jumısı, slayd jumısı, onlayn sabaq, oqıw-metodikalıq kompleks, professor-oqıtıwshı hám basqalar.

Bul qatardaǵı ele de dawam ettire beriwge boladı. Óytkeni texnika-texnologiya rawajlangan sayın ilim hám bilimlendiriw de rawajlanıp otıra beredi. Biz bul maqalamızda bolsa, áyne usı zamanagóy bilimlendiriw terminleriniń qospa túrlerine ǵana toqtalıp ótemiz. Olardıń ayırımlar tek shet tilinen ózlesken sózler bolsa, ayırımları shet tilinen ózlesken sózlerge qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń birigiwi yaki dizbeklesiwı ya bolmasa juplasıwı arqalı jasalgan. Bul qospa terminlerdiń jasalıwı, yaǵnıy morfologiyalıq qurılısına da itibar beriw orınlı. Sonlıqtan, joqarı bilimlendiriw terminleri arasında qaysı sóz shaqabı eń kóp qollanılǵanlıǵı, jasalıwına da ayrıqsha diqqat-itibar qaratamız.

Bul arqalı qaraqalpaq tiliniń terminler sózliginiń qanshelli bay ekenligin dálillegen, sonday-aq onıń basqa da tiller menen óz ara baylanıslılıǵın ózertlep úyrengen bolamız. Óz ara salıstıra otırıp basqa tiller menen ózgesheliklerin de úyreniw imkaniyatına iye bolamız.

Joqarı bilimlendiriw terminleri haqqında sóz bolǵanda búgingi kúnde jańadan kirip kelip atırǵan texnikalıq úskeler, bilimlendiriw tarawındaǵı ózgerisler tikkeley sóz qorı bolıp xızmet etedi. Óytkeni jańa ózgerisler bolǵan sayın sózlik qorımız, terminlerimiz bayıp otıradı. Endi joqarı bilimlendiriwde qollanılatuǵın termin sózlerdiń jasalıwın kórip shıqsaq:

Akademiyalıq dem alıs – atlıq+(lıq)kelbetlik jasawshı qosımta+qospa atawısh feyil. Yaǵnıy bul qospa termin hám affiksaciya hám sóz qosılıw usılı menen jasalgan.

Aralıqtan oqıtıw – atlıq (seplik qosımtası)+atawısh feyilden jasalgan qospa termin. Bul termin jer júzi boylap mashqalaǵa aylangan kesellik sebepli karantin járiyalanganda bilimlendiriw sistemasında qollanılǵan usıl nátiyjesinde payda bolǵan termin.

Tálim-kredit – atlıq+atlıq. Bul joqarı oqıw orınları studentleri ushın mámleket tárepinen beriletuǵın hám payızını menen qayta tólenetuǵın járdem pulı.

Kredit-modul – atlıq+atlıq. Bul joqarı oqıw orınlarında studentlerdiń bilim dárejesin asırıwǵa háreket etiwı ushın ornatılǵan jańa sistema.

Zoom konferenciya – atlıq+atlıq. Bul termin joqarı oqıw orınları, sonday-aq basqa da mákemelerde studentler, professor-oqıtıwshılar yaki jumısshılar bir-biri menen baylanıs jasawda, májlisler ótkeriwde islep shıǵılǵan hám ónimli qollanılatuǵın dástúr.

Qayta tapsırıw – ráwısh+fevil. Joqarı bilimlendiriwde studentler qaldırǵan sabaqları yaki ózlestire almaǵan sabaqları ushın beriletuǵın tapsırma.

Óz betinshe jumıs – almasıq+atlıq+seplik jalǵawı+ráwısh jasawshı affiks+atlıq. Joqarı oqıw orınlarında sabaqtan tis studentlerge bilimin asırıw ushın beriletuǵın tapsırma.

Kurs jumısı – atlıq+atlıq. Joqarı oqıw ornı studentleri ushın beriletuǵın úlken kólemli sabaqtan tıs beriletuǵın óz betinshe jumıs.

Pitkeriw qánigelik jumısı – atawısh feyil+atlıq+kelbetlik jasawshı qosımta+atlıq. Joqarı oqıw ornın pitkeriwshiler tárepinen pitkeriw jılı jazılatuǵın ilimiy jumıs.

Juwmaqlawshı baqlaw jumısı – atlıq+atawısh feyil jasawshı qosımta+kelbetlik jasawshı qosımta+atawısh feyil+atlıq. Hár semestr juwmaǵında studentlerden alınatuǵın test yaki jazba jumısı.

Aralıq baqlaw jumısı – ráwısh+kelbetlik jasawshı qosımta+atawısh feyil+atlıq. Studentlerden bir semestr dawamında alınıp barılatuǵın test yaki jazba jumısı.

Shegaralıq baqlaw jumısı – atlıq+kelbetlik jasawshı qosımta+atawısh feyil+atlıq. Studentlerden bir semestr dawamında alınıp barılatuǵın test yaki jazba jumısı.

Oqıw-metodikalıq kompleks – atawısh feyil+atlıq+kelbetlik jasawshı qosımta+atlıq. Joqarı oqıw ornı oqıtıwshılardan talap etiletuǵın hám olar sabaq barısında qollanıwı múmkin bolǵan jazba túrdegi qollanba, bul qollanba sol oqıw ornındaǵı oqıw bólimi tárepinen arnawlı móri menen tastıyqlanǵan bolıwı tiyis.

Professor-oqıtıwshı – atlıq+atlıq. Joqarı oqıw ornındaǵı ilimiy dárejege hám ilimiy ataqqa iye bolǵan sabaq beriwshı oqıtıwshı.

Aǵa oqıtıwshı – atlıq+atlıq. Oqıtıwshılardıń mámleket tárepinen beriletuǵın beriletuǵın sıylı ataq.

Joqarıda kórsetilgen terminlerdiń barlıǵı birikken, birikpegen hám juplasıw arqalı jasalǵan qospa terminler. Bul terminler dáwir talabı menen rawajlanıp otırǵan hám bilimlendiriwde qollanıla baslaǵan. Joqarı bilimlendiriwde qollanılatuǵın bunday terminlerge hám olardıń jasalıwına itibar qaratsaq, derlik basım kópshiligi atawısh sózlerden ibarat bolǵan.

Sonday-aq, joqarı bilimlendiriw salasınıń rawajlanǵanlıǵın onda qollanılıp atırǵan shet tilinen ózlesken termin sózlerdiń oǵada kópliginen kórsek boladı. Bul process nátiyjesinde bir soraw payda boladı: shet tilinen ózleske terminlerdiń kóp bolıwı túpkilikli sózlerimizdiń joq bolıwına yaki tilimizdiń rawajlanıwı ushın kerı tásir kórsetiwine alıp kelmes pe eken?

Biz oylaymız, dáwir rawajlanıwı hám ilim-pánniń rawajlanıwı menen kirip kelip atırǵan sózler kerisinshe, tilimizdiń rawajlanıp otırıwına úles qosadı. Ol arqalı sózlik qorımız ele de bayıp hám rawajlanıp otıradı. Terminologiya hám terminler haqqında sóz bolǵanda qazaq ilimpazı O.Aytbay ulınıń miynetinde keltirilgen mına qatarlardı aytıw orınlı: “Ǵılımi-texnikalıq revolyuciya kezeńinde máseleniń bulaysha qarastırılmaıwı múmkin de emes. Óytkeni terminologiyalıq leksika, ásirese qoǵamdıq, tabıǵat jáne texnika ǵılımdarı tili bul kezeńde ózgeshe damu jolına túsip, soǵan

baylanıstı neshe álwan kúrdeli problemalardı alğa tartadı. Mine, sondıqtan uğımdar júyesin til materialı arqılı jabdıqtaytın terminologiya kez kelgen ǵılım salasınıń qısındıq mazmunın jasaytın negiz dep ataluǵa haqısı bar. Endeshe, terminologiya degenimiz ǵılım tili bolıp shıǵadı.

Iskerlik, jawapkershilik, bilgirlik, bilimdarlıq, shapshańdıq, qábilettilik talabı kúsheygen kázirgi kezeń, ásirese tildin eń kúrdeli de bay qatparı – terminologiyalıq leksikanı rettedi qájet etedi.”³

Haqıyqatında da, terminologiya hárbir tildegi bar bolǵan sózlerdi, sózlik qordaǵı baylıqlardı, sóz marjanların dizetuǵın, bir sistemaǵa keltiretuǵın jámlespe. Ol tildegi bar bolǵan terminlerdi jámlep ǵana qoymastan revolyuciya nátiyjesinde, yaki ilim-pán rawajlanıwı nátiyjesinde qalıplesken jańa terminlerdi de baqlap otradı hám belgili bir sistemaǵa saladı.

Maqalamızda terminlerdin mánis-mazmunı menen bir qatar, olardin qollanıwı hám sózlik qurılısına da dıqqat bóldik. Ásirese termin sózlerdin jasalıwı, ishki hám sırtqı jollar menen qalıplesken terminlerge de toqtalıp óttik. Biz aldın termin sózlerdi tek ǵana dara bir sózden ibarat tujırımlı mazmun beretuǵın sóz dep bilsek, al házirgi kúnde terminler tek dara sózden ǵana ibarat bolmawın bilip aldıq. Bul haqqında maqalamızda ayıp óttik hám mısallar arqalı kórsete aldıq.

Bul mısallar joqarı bilimlendiriwde tek ǵana ózimizge tán túpkilikli sózler ǵana emes, al shet tilinen ózlesken sózlerdin de bar ekenligin, hátteki ózlesken termin sózlerdin túpkilikli sózlerimiz benen qatar kelip bir qospa terminge aylanǵanınıń da ǵuwası boldıq. Álbette bul tilimizdin ele de bayıp otırıwına belgili dárejede úles qosa aladı. Óytkeni jańa termin sózlerdin qalıplesiwi bul sol tarawdin da rawajlanǵanınan derek beredi. Al biz maqalamızda qollanǵan terminler da joqarı bilimlendiriwdin rawajlanǵanınan sózsiz derek beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Асыллов.У.Ә. Қазақ тили терминдериниң салалық ғылыми тусиндирме сөзликтери. Алматы. «Мектеп» 2022;
2. Айтбайулы Ө. Қазақ тил билиминиң терминологиялық мәселелери – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. 2013;
3. Педагогик атамалар луғати: Ўзбек, рус, инглиз тилларида/ О.Мусурмонова ва бошқалар. – Т.: “TURON-IQBOL”, 2019.

³ Айтбайулы Ө. Қазақ тил билиминиң терминологиялық мәселелери – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы. 2013, 10-бет.